

Önder SAATÇI*

GAGAVUZ TÜRKÇESİNİN OĞUZ GRUBU TÜRK LEHÇELERİ İÇİNDEKİ DURUMUNU BELİRLEMEDE BAZI SES HADİSELERİNİN ROLÜ

ÖZET

Bu çalışmada Gagavuzların yaşadığı bölgeler, Gagavuz Türkçesinin yayıldığı alanlar ve Gagavuzların dil kullanımlarına dair özlü bilgiler verilmiş, dünden bugüne Gagavuz Türkçesiyle ilgili belli başlı akademik, edebî çalışmalara ana başlıklarla değinilmiştir. Çalışmanın amacı Gagavuz Türkçesinin diğer Oğuz grubu Türk lehçeleri içindeki durumunun belirlenmesine yönelik çalışmalara katkı sunmaktır. Bu amaçla, dil bilgisinden dar kapsamlı bir konu seçilerek bu Türk lehçesindeki kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, ünsüz uyumu, tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması ve ünlü-ünsüz uyumları gibi, Türk dilinde görülen bazı ses hadiseleri üzerinde durulmuştur. Bu ses hadiselerinin Gagavuz Türkçesinde ne ölçüde yerleştiği incelenmiş, incelenen ses hadiselerine aykırılıkların sebepleri üzerinde durulmuş, bu amaçlarla Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesiyle bazı karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada her bir ses hadisesi incelenirken bazı örnekler de verilmiştir. Çalışmanın sonucunda Gagavuz Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun diğer lehçeler kadar yerleşmemiş olduğu, düzlük-yuvarlaklık uyumunun sınırlılığı, ancak bu eğilimin Gagavuz Türkçesinde az da olsa bulunduğu, ünsüz uyumunun yerleşmediği; tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması hadisesinin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden daha ileri seviyede gerçekleştiği, ünlü-ünsüz uyumunun da Türkiye Türkçesinden daha ileri bir safhada bulunduğu gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmamızın Gagavuz Türkçesinin Oğuz grubu içindeki yerinin belirlenmesine katkı sağlayacağını ve Türk lehçelerinin tasnifine yönelik çalışmalarda bir basamak teşkil edeceğini düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Gagavuz Türkçesi, Türk dili, lehçe, kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumu

THE ROLE OF SOME SOUND PHENOMENA IN DETERMINING THE STATUS OF GAGAUZ TURKISH AMONG THE DIALECTS OF THE OĞUZ GROUP

ABSTRACT

In this study, information about the regions where Gagauz people live and the areas where Gagauz Turkish is spread, their Turkish usage are given, and the main academic studies on Gagauz Turkish are briefly mentioned. The aim of the study is to determine the status of Gagauzian in the Oghuz group. Phonological phenomena in Gagauzian such as thickness-finesse harmony, flatness-roundness harmony, consonant harmony, vowel-consonant harmony, sonorisation of unvoiced consonants are emphasised. The extent to which these have been settled in Gagauzian, the reasons for the discrepancies were analysed, and some comparative information was given with Turkish, Azerbaijani and Turkmen for these purposes. In this study, examples were given while analysing sound events. As a result of our study, it was concluded that in Gagauzian, thickness-sharpnes harmony is not sufficiently established, flatness-roundness harmony is limited, consonant harmony is not established, sonorisation of unvoiced consonants is at an advanced level compared to Turkey Turkish and Azerbaijani, vowel-consonant harmony is at an advanced stage compared to Turkey Turkish. We think that our article will contribute to the determination of the place of Gagauzian in the Oghuz group and will be a stepping stone in the studies on the classification of Turkish dialects.

Keywords: Gagavuz Turkish, Turkish language, dialect, thickness-sharpnes harmony, flatness-roundness harmon

* Öğretim Görevlisi Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Eğirdir Meslek Yüksekokulu, Isparta/Türkiye. E-posta: ondersaatci@gmail.com / Lecturer, PhD, Isparta University of Applied Sciences, Eğirdir Vocational School, Isparta/Turkiye. E-mail: ondersaatci@gmail.com

Giriş

Gagavuz Türkçesi Oğuz grubu içinde yer alan bir lehçedir (Tekin, 1989). Bu Türk topluluğunun nüfusunun büyük bir kısmı bugün, Moldova sınırları içindeki özerk Gagavuz Yeri'nde ve Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda yaşamaktadır. Bununla birlikte, Yunanistan, Ukrayna, Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya (Belarus), Romanya, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Litvanya ve Estonya'da da dağınık hâlde Gagavuzlar bulunur (GTG, 1996, ss. 27-29).

Gagavuz kültürünün sözlü birikimi çok zengindir. Gagavuzların yazıyla tanışması ise Osmanlı dönemine rastlar. Bu devirde Gagavuzlar arasında Karamanlıca (Grek harfleriyle Türkçe) dinî kitaplar yaygındır (Şirin User, 2006, s. 200; Özkan, 2013, s. 87). Bu Türk topluluğu, 1750'den sonra Basarabya'ya (Litvanya) göç edince önceleri -1918'e kadar- Rusçayla, 1919'dan sonra da bu bölgenin Romanya'ya katılmasından dolayı Rumenceyle eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'ne katılan Moldova'yla beraber Gagavuzlar da Sovyet vatandaşları hâline gelmişler ve 30 Temmuz 1957'de kabul edilen Kiril alfabesiyle Gagavuz yazı dilinin temeli atılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise 1993'te Gagavuzlar Latin harflerini kabul etmişlerdir (Şirin User, 2006, s. 206).

Gagavuz Türkçesinin başlıca iki ağzı vardır: Merkez (Komrat/Çadır Lunga) ve Güney (Valkaneş) ağzı. Ancak çağdaş Gagavuz Türkçesi yazı dili oluşturulurken bu iki ağızdan başka Kuzeydoğu Bulgaristan ağızlarından da yararlanılmıştır (Dinçaslan, 2023, s. 371).

Gagavuz Türkçesi ile İlgili Bazı Çalışmalar

Gagavuzların diline, tarihine ve kültürüne dair bazı eserler bu topluluğa mensup yazarlarca zamanla yazıya aktarılmıştır. Nitekim, Gagavuz Türkçesiyle yayınlanan ilk eser 1810 tarihli *Psaltır* adını taşıyan dinî bir manzumedir (Özkan, 2013, s. 90). Mihail Çakır'ın 1930'lu yıllarda kaleme aldığı *Basarabya Gagavuzlarının Tarihi, Dua Kitabı ve Gagavuzca-Rumence Sözlük*'ü (Özkan, 1994, s. 301) ile Bulgaristan Gagavuzlarından Atanas Manof'un 1938'de Bulgarcayla yazdığı *Gagavuz Menşei, Âdetleri ve Huyları*¹ bu alanda tarihî öneme sahiptir (GTG, 1996, s. 1). Basın alanında ise Gagavuz Türklerinin ilk gazetesi Kişniev'de 1907 yılında yayınlanmaya başlanmıştır. Dinî muhtevaya sahip bu gazeteyi Mihail Çakır çıkarmıştır (Özkan, 2010, s. 79). Gagavuz Türkçesiyle Kiril harfli ilk eser de Dionis Tanasoğlu'nun 1959'da yayınladığı *Bucak'tan Sesler* adlı bir antolojidir (Özkan, 2010, s. 80). Yaşar Nabi Nayır'ın 1936'da yayınladığı *Balkanlar ve Türklük* ise Gagavuzları Türkiye kamuoyuna tanıtan önemli bir eserdir.

Dilcilik bakımındansa, Gagavuz Türkçesi ile ilgili, Türkiye dışındaki şu çalışmalardan bahsedilebilir: Rus araştırmacı Moşkov Gagavuz Türkçesini bir ağız alanı kabul ederek sahadan çeşitli metinler derlemiş ve 1904'te Gagavuz Türkçesinin gramerini içeren *Basarabyalı Gagavuzların Lehçesi* eserini yayınlamıştır. Eserde 114 sayfalık bir Gagavuz Türkçesi-Rusça sözlük de yer alır (Özkan, 2003, ss. 233-234). Sonraki yıllarda, 1964'te Pokrovskaya'nın *Gagavuz Türkçesinin Grameri (Fonetik-Morfoloji)* (Rusça); 1973'te de Baskakov'un, tashihlerini yaptığı *Gagavuzca-Rusça-Moldovanca Sözlük* bir grup bilim adamı tarafından yayınlanmıştır (Özkan, 2001, ss. 751-752). Bu sözlük 1991'de Abdülmecit Doğru ve İsmail Kaynak tarafından Türkçeye çevrilerek T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Gagavuz Türkçesinin en yeni ve en

¹ Eser 1939'da Türker Acaroğlu tarafından Türkçeye "Gagavuzlar (Hristiyan Türkler)" adıyla çevrilmiştir.

geniş sözlüğü ise 2002 yılında Petri Çebotar ve Ion Dron imzasıyla yayınlanmıştır. Türkiye’de ise Gagavuz Türkçesi ile ilgili en önemli çalışmaları Prof. Dr. Nevzat Özkan gerçekleştirmiştir. Nevzat Özkan önce *Gagavuz Türkçesi Grameri*’ni (1996) yazmış, daha sonra A. Bican Ercilasun’un editörlüğündeki *Türk Lehçeleri Grameri*’nde (2012) “Gagavuz Türkçesi” bölümünü hazırlamıştır. Özkan, *Türk Dilinin Yurtları* eserinde de Gagavuz Türklerinin dili, kültürü ve basın yayın faaliyetleri hakkında çeşitli bilgiler vermiştir (Özkan, 2007, s. 51, 140-149). Özkan’ın Gagavuz Türkçesiyle ilgili pek çok makalesi de bulunmaktadır.

Prof. Dr. Bülent Hünerli de kapsamlı çalışmalarıyla alana çok ciddi katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda Hünerli’nin; yayına hazırladığı *Mihail Çakır’ın Gagavuzca (Türkçe)-Rumence Sözlüğü (İnceleme-Metin)* (2018), *Valentina Bujilova (Hacıoglo)-Gökteki Laflık* (2021) ve Arnaut Tudora ile birlikte hazırlamış oldukları *Gagavuz Atasözleri* (2022) kitap olarak; *Mihail Çakır’ın Gagavuzca- Rumence Sözlüğü’nde Geçen Hayvan Adları ve Hayvancılıkla İlgili Söz Varlığı, Gagavuzlarda Ölüm ile İlgili Örtmeceler, Gagavuz Atasözlerinde “At”* makale olarak değerli çalışmalarıdır. Bunların yanında, makalemizin hacmini büyütmek için Hacı Dağlı, V. İbrahim Karaca, Ayşe Altuntaş, M. Stamova Tufar, M. Fatih Dinçaslan gibi yazarların da alana çeşitli eserleriyle katkıda bulduklarını belirtmekle yetiniyoruz.

Amaç ve Kapsam

Türk lehçeleri dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu lehçeler, tarihî seyirleri farklı olduğu ve farklı dillerle etkileşimde buldukları için ses, şekil ve söz varlığı yönünden de farklılık göstermektedir. Bununla birlikte, bugünkü Türkoloji literatüründe - Çuvaşça ve Yakutça birer bağımsız lehçe kabul edilerek- Oğuz, Karluk ve Kıpçak olmak üzere başlıca üç lehçe grubundan söz edilmektedir. Bu gruplar içindeki her bir lehçenin de diğerlerinden farklı yönlerinin olacağı muhakkaktır. Türkoloji araştırmalarının bir hedefi de lehçelerin gramerini tespit ederek her bir lehçenin özelliklerini belirlemek ve daha sonraki çalışmalara basamak teşkil etmektir.

Türk lehçelerinin tasnifi çalışmalarında bilindiği üzere, bazı ses, şekil ve kelime ölçütleri kullanılmaktadır. Ancak biz bunların yanı sıra, tasnif çalışmalarında ses hadiselerindeki gelişmelerin de önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu düşünceden hareketle, Gagavuz Türkçesinden yola çıkarak bu lehçedeki kalınlık-incelik uyumu, düzlük-yuvarlaklık uyumu, ünsüz uyumu, tonsuz ünsüzlerin tonlaşması, ünlü-ünsüz uyumu hadiselerine ve bu ses hadiselerindeki sapmalara dair bir incelemede bulduk. Bu çalışmamızda, Türk dilinin tarihî gelişimini de göz önünde bulundurarak bu gruba giren lehçelerin birbirine göre konumunu ve Gagavuz Türkçesinin diğerlerine göre yerini belirlemeye çalıştık.

Makale sınırlarını aşmamak için çalışmamızı ses hadiseleriyle sınırlı tuttuk. Ancak yukarıda anılan ses hadiseleri yalnızca kelimelerin kökleriyle ilgili olmadığından, ekşmeleri de kapsadığından, üzerinde durduğumuz ses hadiselerini ekler üzerinde de incelemeye çalıştık. Ayrıca, çalışmamızı Oğuz grubu Türk lehçelerinin yazı dili ile sınırlı tuttuk. Her bir lehçenin farklı ağızlarındaki ses hadiselerine, birkaç istisna dışında değinmedik. Makalemizde *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*’nü (GTS), Nevzat Özkan’ın *Gagavuz Türkçesi Grameri* (GTG) ve *Türk Lehçeleri Grameri* (TLG)’ndeki Gagavuz Türkçesi bölümünü tarayarak yukarıda anılan ses hadiselerini Oğuz grubuna giren diğer Türk lehçelerindeki verilerle karşılaştırdık ve aşağıdaki bulgulara ulaştık.

İnceleme

Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde, kalın sıradan bir ünlü (a, ı, o, u) varsa diğer hecelerinde de kalın, ince sıradan bir ünlü (e, i, ö, ü) varsa diğer hecelerinde de ince bir ünlü bulunmalıdır (Karaağaç, 2012, ss. 82-83).

Kalınlık-İncelik Uyumuna Uygunluk

Gagavuz Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen *elma*, *kardeş* gibi kelimeler asli ses özelliklerini korumuştur: *alma*, *kardaş* (TLG, 2012, s. 89; GTG, 1996, s. 57). GTS tarandıktan sonra şu örneklerin de bunlara eklenebileceğini gördük: *almacık*, *ana*, *angı/hangi* (GTS, 1991, s. 13, 113). Ayrıca, kalıplaşmış bir birleşik kelime olan *biraz* da bu lehçede *biraz* biçimine dönüşerek kalınlık-ince uyumuna uyar (GTS, 1991, s. 35). Bunların yanı sıra, Türkiye Türkçesinde kalınlık-ince uyumuna uymayan +ki aitlik eki bu lehçede kalın ünlülü kelimelerin sonuna +kı biçiminde eklenir: *başlankı* (baştaki, başlangıç), *dışankı* (dışarıdaki, dış) (GTS, 1991, s. 30, 73), *çoktankı*, *yukardakı*... (GTG, 1996, s. 57). Azerbaycan Türkçesinde de söz konusu ek kalınlık-ince uyumuna uymaktadır: *sabah+kı*, *yolda+kı*, *dünan+kı*... (TLG, 2012, s. 185). Türkmen Türkçesinde de bu ek Azerbaycan Türkçesindeki gibi kalınlık-ince uyumuna uymuştur: *Alıniş+kı* (Ali'ninki), *başlığış+kı* (başlığinki), *düyn+kı* (dünkü) (TLG, 2012, s. 250). Buna göre, Gagavuz Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde +ki eki kalınlık-ince uyumuna uyarken bu ek Türkiye Türkçesinde henüz uyumsuzdur. Fakat, Türkiye Türkçesindeki bu uyumsuzluk (*dün+kü*, *bugün+kü* örnekleri istisna edilirse) daha çok yazı dilinde görülür. Yazı dilinin “muhafazakâr” oluşu Türkiye Türkçesinde bu ekin uyum sürecinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızdaysa bu ekin tıpkı diğer lehçelerde olduğu gibi kalınlık-ince uyumuna uyduğunu görmek mümkündür: *burada+kı*, *onun+ku*, *bizim+ki*,... (Ergin, 1997, s. 163).

Bunun dışında, Gagavuz Türkçesinde bazı alıntı Arapça ve Farsça kelimeler de ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmelerinin tesiriyle kalınlık-ince uyumuna uydurulur: *nışan*, *barabar*, *tene*, *duşman*, *kazal* (< gazel), *ıdırannanmaa* (< hicranlanma) (TLG, 2012, s. 89; GTG, 1996, s. 57). GTS'yi ve GTG'yi tarandıktan sonra bu örneklerle şunların da eklenebileceğini gördük.

Ünlüsü Kalınlaşanlar

GT *acamı*<Ar. acemi, GT *alaf*<Ar. alef (hayvan yemi, yulaf), GT *aman*<Ar. eman, GT *ayna*<<Far. ayine, GT *baaşış/bakşış*<<Far. bahşiş, GT *bahça/başıca*<<Far. bahçe, GT *cayıl*<<Ar. cahil, GT *cuvap*<<Ar. cevap, GT *fakır*<Ar. fakir, GT *habar*<Ar. haber, GT *halal* <Ar. helal, GT *hazna*<Ar. hazine, GT *naşatır/naşadır*<Far. nişadır, GT *plakat* “levha”<Fr. plaket, GT *şaraat* (kanun)<Ar. şariat, GT *zabun*<Far. zebun, GT *zapsız*<<Ar. sahip+siz, GT *zarzavat*<Far. zerzevat, GT *zayf/zayıf*<<Ar. zaif, GT *zından*<Far. zindan, GT *zulüm*<Ar. zulüm (GTS, 1991, s. 3, 8, 12, 24, 26, 27, 30, 47, 48, 93, 111, 112, 116, 181, 197, 231, 262, 263, 264, 265, 266). GT *alva/halva*<Ar. helva (GTS, 1991, s. 12; GTG, 1996, s. 60), GT *hazıroncu*<Ar. hazırun+cu² (hazır yiyici, asalak) (GTS, 1991; GTG, 1996), GT *yabanı*<Far. yabani (GTS, 1991, s. 255; GTG, 1996, s. 60).

² Arapçada hazır bulunanlar anlamına gelen kelimeye Türkçe -CI/-CU eki getirilerek oluşturulmuştur.

Şu örneklerde ise kalınlık kelime hecelerinden yalnız birinde gerçekleşmiştir: GT *amaanet*<Ar. emanet, GT *canabet*<Ar. cenabet (GTS, 1991, s. 46; GTG, 1996, s. 60), GT *tedarık*<Ar. tedarik (GTS, 1991, s. 240).

Ünlüsü İncelenler

GT *cezibeli*<Ar. cazibeli, GT *düşmen*<Far. düşman, GT *endeze*<Far. endaze, GT *ferecâ*<Ar. ferace, GT *kestanelik*<Rum. kestanelik, GT *membe*<<Ar. menba, GT *mecez*<Ar. mecaz, GT *nüfüz*<Ar. nüfuz, GT *selemet*<Ar. selamet, G. *selemlemek*<Ar. selamlamak, GT *tene*<<Far. dane, GT *terez/terezî*<Far. terazi, GT *zeer/zer*<<Ar. zahir, GT *zerdeli*<Far. zerdali, GT *zeytin*<Ar. zeytin (GTS, 1991, s. 47, 84, 85, 90, 95, 145, 175, 185, 212, 213, 241, 264, 265). GT *kâmil*<Ar. kâmil (GTG, 1996, s. 52), *kirez*<Rum. kiraz (GTS, 1991, s. 151; GTG, 1996, s. 59), *şefteli*<Far. şeftali (GTG, 1996, s. 59; GTS, 1991, s. 232).

GTG’de çeşitli ses hadiselerine örnek olarak verilen aşağıdaki alıntı kelimelerin de kalınlık-incecik uyumuna uyduğu gözlenmektedir: GT *yaanı*<<Far. yahni, GT *nasaat*<<Ar. nasihat, GT *zânâtmişler*<<Far. ziyan etmişler, GT *zeedâ*<<Ar. ziyade, GT *günââ*<<Far. günah, GT *ihter/ihtäär*<<Ar. ihtiyar, GT *tezge*<<Far. tezgâh, GT *biâz*<<Ar. beyaz, GT *seftâ*<<siftah (<Ar. istiftah), GT *ayın/hayın*<<Ar. hain, GT *dayma*<<Ar. daima (GTG, 1996, s. 84), GT *nayıp*<<Ar. naib (GTG, 1996, s. 45, 46, 47, 52, 59, 60, 61, 84), GT *cafayır*<<Ar. cevahir (TLG, 2012, s. 93). Yalnız şunu da eklemeliyiz ki Gagavuz Türkçesinde, bu kalınlık-incecik uyumuna uydurma eğilimine rağmen, bazı kelimelerin uyumsuz varyantlarına da rastlanabilmektedir: *acamı/acemi*, *almacık/almecik*, *bıraz/biraz*, *fakır/fakir*, *cayıl/cahil*, *habar/haber*, *halal/helal*, *ihter/ihtäär/ihtiar*, *zayf~zayıf/zaif* (GTS, 1991, s. 3, 12, 36, 46, 93, 111, 117, 119, 263). Bu varyantların Gagavuz Türkçesinde bulunmasının sebebi ağız farklılıklarıdır.

Kalınlık-İncelik Uyumuna Aykırılık

Gagavuz Türkçesinde, *atleyiş*, *becenar* (beceren), *keca* (keçe) kelimeleri Türkçe kökenli olduğu hâlde kalınlık-incecik uyumuna aykırıdır (GTS, 1991, s. 20, 32, 142). Bundan başka, Gagavuz Türkçesinde, bazı Türkçe kelimelerde çeşitli sebeplerden kalınlık-incecik uyumuna aykırılık görülmektedir. Mesela, *Abhaziyalı*, *aşçıyka* (aşçı kadın), *Aziyalı* (Asyalı) (GTS, 1991, s. 3, 18, 25) kelimelerinde türeme bir ses olan “i” kalınlık-incecik uyumunu bozmaktadır. Bu gelişmede /-y-/'nin inceltici etkisinin rolü vardır. *Başmekî* kelimesi de GTS’de kalınlık-incecik uyumuna uygun “başmak” şekliyle beraber kaydedilmiştir (GTS, 1991, s. 30).

Çikarmaa (<< çıkarmak) (GTG, 1996, s. 59; TLG, 2012, s. 90) ve *başçeezim*<< başcağızım (GTG, 1996, s. 47) örneklerinde /ç/'nin, *alçecik* ve *yakacak* örneklerinde ise /c/'nin, komşusu olan ünlüleri inceltmesi sonucunda kalınlık-incecik uyumu bozulmuştur. *Almecik* (GTS, 1991, s. 12) örneğindeyse “l”nin inceltici etkisiyle gerçekleşen a > e değişmesi kalınlık-incecik uyumunu bozmuştur. Bununla birlikte, GTS’de *alçacık*, *beceren* ve *yakacak* gibi kalınlık-incecik uyumuna uyumlu örnekler de vardır ki bunlar ağızlardaki varyantlar olmalıdır (GTS, 1991, s. 8, 32, 255).

Bazı kelimelerin iç seslerindeki akıcı ünsüzler düşünce, inceltici ünsüzlerle aynı hecede kalan kalın ünlüler, o ünsüzlerin etkisiyle incelenerek kalınlık-incecik uyumu bozulmaktadır: *çirmişlar*<<çağırmişlar, *sirtmaç*<<sıgirtmaç (GTG 1996, s. 48, 51, 57).

Bu lehçede bazı kalıplaşmış birleşik kelimelerin oluşumu sırasında gerçekleşen çeşitli ses hadiselerinden dolayı da bir kısım kelimelerde kalınlık-incecik uyumunun bozulduğu gözlenir: *birabir*<bire bir, *neysa*<<ne ise, *nerdensa* (nerdeyse, neredense), *nesoy* (nasıl)<< ne asıl,

ötäänna<öte yanda, *öteendan*<öte yandan, *öteensi*<öte yansı (bitişik, komşu oda) (GTS, 1991, s. 36, 183, 189), *ötäända*<öte yanda (GTG, 1996, s. 96),

Gagavuz Türkçesinde, *saabi* (<<sahip+i) kelimesinde teklik 3. şahıs iyelik eki kalıplaşarak kelimenin bünyesine katılmış (GTG, 1996, s. 46, 66) ve kalınlık-incelik uyumu bozulmuştur: *saabi+li* (sahipli), *saabi+siz* (sahipsiz), *kendine saabi olmaa* (kendine hâkim olmak) (GTS, 1991, s. 204).

Ayrıca, Gagavuz Türkçesinin imlasının yeterince oturmamış olması bazı kelimelerin ve eklerin fonetiğinde farklı şekillerin bir arada bulunmasına yol açmıştır: *irak~yırak*, *däärdilär~däärdilar*, *sevdä~sevda*, *turne+ler~turna+m*, *sölämeycam~sölämeycän*, *yınan-madım~inan-sam* (GTG, 1996, s. 58, 91).

Kalıplaşmış ve ekleşmiş *değın* edatı kalınlık-incelik uyumuna aykırı olarak kullanılır: *Diz+e+dan*<dize değın (GTG, 1996, s. 57). Aynı şekilde, *kıranzännük* (salgına uğrama) kelimesinde de kalıplaşmış Farsça *+zän* eki kalınlık-incelik uyumunu bozmaktadır (GTG, 1996, s. 108).

Türkiye Türkçesindeki *dA* bağlacı da Gagavuz Türkçesinde kalın ünlülü olup kalınlık-incelik uyumuna uymaz: Sän *da* mı gülersin beni be? (GTG, 1996, s. 57).

Gagavuz Türkçesinde bazı yapım ve çekim ekleri yer yer kalınlık-incelik uyumuna uymadan da kullanılır. Bu gelişmede Gagavuz Türkçesini çevreleyen Balkan dillerinin etkisi olmalıdır. Ünlü uyumuna aykırılık gösteren ekler şunlardır:

-kan: *geliciy-kan*, *gezär-kan*, *sevmez-kan*, *şen+kan+a...*: Ekin kalın ünlülü şekline Eski Türkçede ve Orta Türkçe Karahanlı sahası metinlerinde de rastlanır (Gabain 1988, ss. 119-120; Hacıeminoğlu 1996, s. 32).

+LAr (çokluk eki): *bay+läre*, *day+lär*, *cest+ları* (<jestleri), *günahlar...*

-Ar (geniş zaman eki): *uy-er*, *koy-er-ler*, *say-er-ız...*

+IA (isimden fiil yapma eki): *püf+lamaa*, *ihtäär+lamaa...*

+Ilk (isimden isim yapma eki): *ürt+luk*<yurtluk, *ihitär+hık...*

+CAAZ (<cağız) (isimden isim yapma eki): *yar+ceezim*, *şafk+çöz* (*fersiz ışık*)...: Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde karşımıza çıkan bu ekin ünlüsü Türkiye Türkçesinde de yer yer kalınlık-incelik uyumuna aykırı kullanılmaktadır: *bey+cağızım*, *efendi+cağızım* (Ergin, 1997, s. 166).

+DA (bulunma hâli eki): *Kişnev+da+kı...*

+I (teklik 3. şahıs iyelik eki): *canab+i+ne* (<cenab-ına), *ritm+i+ni* (<ritmini)...

+IAyIn (isimden isim yapma eki): *avşam+nen/avşam+neyin*<*akşam+le+y+i+n*, *saba+lin/sabiylın/saba+län*<*sabah+le+y+i+n*: Ekin, Eski Türkçede +IAyU, Eski Anadolu Türkçesindeyse +IAyIn biçimlerinde karşımıza çıktığını görürüz (Ergin, 1997, ss. 173-174). Kıpçak sahasının ünlü eseri Codex Cumanicus'ta da bu ekin varlığı tespit edilmiştir: *keldügüm+leyin*, *kettügüm+leyin*, *kündüz+leyin*, *keşe+leyin* (<kiçe+leyin), *yamgur+layın* (<yağmur+layın) (Karamanlıoğlu, 1994, ss. 28-29). Bu şekiller ekin, geçmişte kalınlık-incelik uyumuna girdiğini gösterir. Ancak, günümüz Türkiye Türkçesinde de Gagavuz Türkçesinde

olduğu gibi ekin, kalınlık-incelik uyumuna uymadan kullanıldığı gözlenmektedir: *akşam+leyin*, *sabah+leyin*.

Sık kullanılmayan aşağıdaki ekler de tek şekilli olup bunların ünlüleri kalınlık-incelik uyumuna aykırıdır:

+cilä(ä)n (isimden isim yapma eki): *adam+cilan* (GTG, 1996, s. 104).

+man (isimden isim yapma eki): *evci+man* (GTG, 1996, s. 106).

Kalıplaşmış ve tek şekilli +*maç* isimden isim yapma eki, Gagavuz Türkçesinde yalnızca *talmaç/tılmaç* “tercüman” örneğinde görülür (GTS, 1991, s. 243). Bu örnekteki kalınlışmanın, söz konusu ekin, isim kökü olan *dil* üzerine geldikten sonra mı gerçekleştiğini, yoksa kalıp hâlinde Eski Türkçeden kalma arkaik bir şekil mi olduğunu belirlemek güçtür. Zira, Eski ve Orta Türkçede *til* şekli yanında *tıl* şekline de rastlanır (Paçacıoğlu, 2016, s. 627, 632; Bayat & Çınar, 2020, ss. 218-219).

Türkiye Türkçesinde ise *anne*, *dahi*, *elma*, *hangi*, *hani*, *hangi*, *inan-*, *kardeş* ve *şişman* gibi birkaç kelime ve +*ki*, +*ken*, +*leyin*, -*yor* gibi bazı ekler dışında, kalınlık-incelik uyumu büyük ölçüde yerleşmiştir (Ergin, 1997, 71). Azerbaycan Türkçesinde de bu ses hadisesi sağlamdır. Öyle ki bazı alıntılar da bu lehçede kalınlık-incelik uyumuna uymuştur: Azr. T. *novruz* (<Far. nevrüz), Azr. T. *mähəbbət* (<Ar. mahabbet), Azr. T. *mähərrəm* (<Ar. muharrem), Azr. T. *əskər* (<Ar. asker)... Ancak bütün alıntıların Azerbaycan Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uyduğu söylenemez: *dünya*, *telefon*, *ekonomi*, *ziya*... (TLG, 2012, 178). Türkmen Türkçesinde de kalınlık-incelik uyumu yerleşmiştir. Nitekim, birçok alıntı dahi bu lehçede uyuma girmiştir: Trkm. *bahana* (<Far. bahane), Trkm. *caahul* (<Ar. cahil), Trkm. *galandar* (<Far. kalender), Trkm. *gamza* (<Ar. gamze)... (TLG, 2012, 241).

Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ile karşılaştırıldığında Gagavuz Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun pek çok kelime ve ekte bozulmuş olduğu görülmektedir. Buna göre, Gagavuz Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun henüz yeterince yerleşmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkçe bir kelimenin herhangi bir hecesinde düz ünlülerden biri (a, e, ı, i) varsa diğer hecelerde de bunlardan biri (a, e, ı, i); herhangi bir hecesinde yuvarlak bir ünlü (o, ö, u, ü) varsa sonraki hecede ya dar-yuvarlak (u, ü) ya da geniş-düz (a, e) ünlü bulunmalıdır (Karaağaç, 2012, s. 75).

Gagavuz Türkçesinde, aslında düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan bazı alıntı kelimeler uyuma girer: GT *banya/baya* <<İt. banyo, GT *bülür* <<Ar. billur, GT *enez/henez* < Far. henuz, GT *lobut* <Ar. labut, GT *maamile* <Ar. mamul (sahte, yapmacık) (GTS, 1991, s. 29, 31, 44, 90, 117, 169, 170); *barıt* < barut, *münüs* <munis (GTG, 1996, s. 57, 59). Bu örneklerde ilerleyici ve gerileyici ünlü benzeşmeleri etkili olmuştur.

Gagavuz Türkçesinde hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu görülebilmektedir. Bu gelişmede dudak ünsüzleri etkilidir: *amuca* < amica, *kabuz* (< kabız), *kapu*, *potlıcan*, *yalabuk* (<yalabık) (GTS, 1991, s. 13, 126, 134, 255); *karpuz* (GTG, 1996, s. 57). Ayrıca uğraşma adı yapan +ru eki *çizmäru* (çizmec) örneğinde kalıplaşmış olup düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulmasına yol açar (GTG, 1996, 107). Öte yandan *dedu* <dede, *kaku*

(abla), *kalup*<kalıp, *kayınço/kayınçu* örneklerinde de düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmamaktadır (GTS, 1991, s. 70, 127, 130, 140).

Bu lehçede, iç seste düşen /-v-/, düşmeden önce, kendinden sonra gelen ünlüleri yuvarlaklaştırmış; böylece düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğuna yol açmıştır. Bu uyumsuzluk Gagavuz Türkçesinde /-v-/'nin düşmesinden sonra da kalıcı hâle gelmiştir: *sauk/savok* (faraş), *saurlanmaa* (<<savrulmak), *saurgun*<<savurgun (bora, fırtına), *sauşmaa* (<<savuşmak), *sauşturmaa* (savuştur-, defet-) (GTS, 1991, s. 210, 211).

Gagavuz Türkçesinde *barıt*/barut, *patlacan*/potlıcan, *yalabık*/yalabuk (GTS, 1991, s. 29, 193, 255) gibi bazı kelimelerin, düzlük-yuvarlaklık uyumuna hem uyumlu hem uyumsuz varyantlarının bulunması ağızlarla ilgilidir:

Gagavuz Türkçesinde bazı eklerin düzlük-yuvarlaklık uyumu ile ilgili görünüşleri şöyledir:

-*CI*/*CU* eki şu örnekte düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır: *dever+çu* (dünürücü) (GTG, 1996, s. 102).

-*yor* eki de tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu lehçenin bilhassa Bulgaristan'daki ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır: *bili-yo-m*, *görü-yo-m*, *sorı-yu-z*, *sorı-yu-sunuz*... (GTG, 1996, s. 148; TLG, 2012, s. 123). Diğer ağızlardaysa şimdiki zaman eki *-ar/-er* şeklini almıştır: *al-ar-ım*, *gel-er-sin*, *kız-ar*... (GTG, 1996, ss. 147-148). Böylece şimdiki zaman eki, bu hâliyle düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiştir.

Tarihî dönemlerde çok fazla gözlenmeyen düzlük-yuvarlaklık uyumu günümüz Türkiye Türkçesinde, Türkçe kelimelerde büyük ölçüde yerleşmiştir. Şu örneklerse istisnalardır: *avuç*, *avun-*, *avurt*, *çamur*, *kabuk*, *kavuk*, *kavun*, *kavuş-*, *savur-*, *yağmur*. Bu örneklerde dudak ünsüzlerinin (b, m, v) varlığı uyumu bozmuştur. Düzlük-yuvarlaklık uyumu Azerbaycan Türkçesinde de Türkçe kelimelerde yerleşmişken, Batı dillerinden gelen alıntılar (*ekonomist*, *ekvator*, *futbol*, *pedagog*, *termos*...) bu uyumun dışındadır (TLG, 2012, 178; Buran & Alkaya, 2013, 80). Ancak Türkiye Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumsuz olan bazı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde uyuma girmiştir: *çamur*, *govun*, *govurma*, *xorus*, *xemir*... (Buran & Alkaya, 2013, 80). Türkmen Türkçesindeyse düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmakla beraber Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi kadar yerleşmiş değildir. Bu lehçede bilhassa yazı dilinde, bu uyum daha çok ilk iki hecede geçerlidir: *bölünici*, *dovulçı*, *söyğüli*... (Buran & Alkaya, 2013, 122). Konuşmada ise ilk iki hecesinde dar-yuvarlak ünlü bulduran kelimelerin üçüncü hecelerindeki ünlüler de uyuma girer: *doğonluk*, *gözöğçülük*, *gurluşuk*... (TLG, 2012, s. 241).

Gagavuz Türkçesindeyse bu uyum diğer Oğuz lehçeleri kadar belirgin değildir. Hatta bu lehçede düzlük-yuvarlaklık uyumunun varlığı bile tartışılabilir. Öyle ki Gagavuz Türkçesinin grameri üzerinde Türkiye'deki en önemli çalışmaları gerçekleştiren Prof. Dr. Nevzat Özkan dahi iki ayrı eserinde bu hususta az çok farklı değerlendirmelerde bulunur. Özkan, kendisinin doktora tezi olan ve yazımızda GTG diye andığımız eserinde, "Gagavuz Türkçesinde Türkçe kelimelerin büyük ve küçük ünlü uyumuna büyük ölçüde uydukları görülür." (GTG, 1996, s. 57) derken, TLG'de "Gagavuz Türkçesinde, küçük ünlü uyumundan da söz etmek pek mümkün değildir." ifadelerine yer verir (TLG, 2012, s. 90). Fakat birçok istisnası olmasına rağmen Gagavuz Türkçesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumunun az da olsa işlediği gözlenir. Buna göre, Gagavuz Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu yeterince yerleşmemiştir.

Ünsüz Uyumu

Türkçede tonsuz (f, s, t, k, ç, ş, h, p) ve tonlu (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) olmak üzere iki çeşit ünsüz vardır. Ünsüzle başlayan bazı ekler de tonlu ve tonsuz olmak üzere iki şekillidir. Kelimelerin sonunda tonsuz ünsüzler varsa ünsüzle başlayan ekler, bu tür kelimeler üzerine tonsuz ünsüzlü şekilleriyle, kelimelerin sonunda tonlu ünsüzler varsa tonlu ünsüzle başlayan ekler, bu tür kelimeler üzerine tonlu ünsüzlü şekilleriyle getirilir (Karaağaç, 2012, s. 119).

Ünsüz uyumu her ne kadar kelimelerin iç seslerinde de görülebilen bir ses hadisesi olsa da dil bilgisi bakımından ekleşmelerdeki görünümüleri daha dikkat çekicidir. Bu yüzden, Gagavuz Türkçesinde ünsüz uyumuyla ilgili örnekleri ekler üzerinden göstermeye ve diğer Oğuz grubu Türk lehçeleriyle karşılaştırmaya çalıştık.

-kAn(A)

Gagavuz Türkçesinde bazen sonunda -A ile birlikte kullanılan bu zarf fiil ekinin ilk ünsüzü, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tonlulaşmamaktadır. Bu hâliyle ünsüz uyumuna daima aykırıdır: *hastay+kan, taazäy+ken+ä, kopar+kan...* (GTG, 1996, s. 175); *yok-kan+a* (TLG, 2012, s. 137). Türkiye Türkçesinden de şu örnekler verilebilir: *çocuk-ken, buraday-ken, veriyor-ken, yapar-ken...* (Ergin, 1997, ss. 346-347). Azerbaycan Türkçesinden de bazı örnekler şunlardır: *baxar-kän, görmüş-kän, oturur-kän...* (TLG, 2012, s. 214). Türkmen Türkçesinde de sondaki ünsüzü düşen ve -kaa/-kää şeklinde kullanılan söz konusu ekin başındaki ünsüz tonlulaşmamaktadır: *gelecek-kää+k* (biz gelecekken), *guz-kaa+η* (kızken), *kiçi-kää+ler* (onlar küçükken), *oğlan-kaa+m* (ben çocukken)... (TLG, 2012, ss. 278-279).

Görüldüğü üzere, karşılaştırdığımız lehçelerin hiçbirinde -kAn zarf fiil eki tonlulaşmamakta ve ünsüz uyumuna uymamaktadır.

+ki

Gagavuz Türkçesinde bu ekin ünsüzü genellikle tonsuzdur: *avşam+ki, bildir+ki, çoktan+ki, yarın+ki, bütün+küleri, dün+küsünden.* (TLG, 2012, s. 104; GTG, 1996, s. 104); *altın+ki* (alttaki), *başlan+, dışan+ki* (dışarıdaki), *geçen+ki* (GTS, 1991, s. 12, 30, 73, 100). Bu hâliyle, tonlu ünsüzle biten kelimelerden sonra ünsüz uyumuna aykırıdır. Ancak kalıplaşmış *angı~hangı* soru sıfatında tonlulaştığı ve ünsüz uyumuna uyduğu görülür (GTS, 1991, s. 113). Türkiye Türkçesinde de ekin ünsüzü tonsuzdur: *akaşam+ki, benim+ki, dün+kü, evvel+ki, yarın+ki...* (Ergin, 1997, s. 161). Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde de ekin ünsüzü tonsuzdur: *axşam+ki, bugün+kü, dünən+ki, sabah+ki, səhər+ki...* (Azr. T.) (TLG, 2012, s. 185); *Alu'nıñ+ki, başlığın+ki* (başkanınki), *düyn+ki* (dünkü), *iç+ki* (içerideki)... (Trkm.) (TLG, 2012, s. 250).

Ekin, tonlu ünsüzlü şekline Eski Anadolu Türkçesinde bile pek az rastlanır: *altındağ* (Ergin, 1997, s. 163); *arkanda+gı, sonra+gı, yarın+gı* (Gülsevin, 2007, s. 117); *soñrağı, yokaruğı* (Develi, 1995, s. 44). Çeşitli kaynaklarda +ki ekinin ünsüz uyumuna uymayışının ardında Farsçadan dilimize giren “ki” edatının etkisi olduğu belirtilmiştir (Ergin, 1997, s. 163; Develi, 1995, s. 44).

Yukarıdaki örneklere dayanarak bu ekin Oğuz grubu Türk lehçelerinde ünsüz uyumuna aykırı olduğu görülmektedir.

+CA(A)z (<CAğIz)

Azerbaycan Türkçesinde bu ekin yerine +cığaz/+ciyez eki kullanılır: *gız+cığaz*, *bibi+ciyez*, *kuş+cuğaz*... (TLG, 2012, s. 184). Bu yüzden Azerbaycan Türkçesindeki +cuğaz ekini burada, diğerleriyle karşılaştırma gereği duymuyoruz.

Türkiye Türkçesinde bu ek tonlu ünsüzle başlar: *kadın+cağız*, *kedi+ceğiz*, *ev+ceğiz* ... (Korkmaz, 2009, s. 41, Ergin, 1997, s. 166). Türkmen Türkçesinde de ekin ilk ünsüzü tonludur: *buu+cağaz*, *gız+cağaz*, *pişik+cağaz* (Buran & Alkaya, 2011, s. 140). Ancak ekin başındaki ünsüzün, Gagavuz Türkçesinde yer yer tonsuz şekliyle, ünsüz uyumuna girdiği görülür: *dip+çeez* (GTS, 1991, s. 75); *şafk+çüz*, *fes+çääz*, *ses+çez+i* (GTG, 1996, s. 103). Gagavuz Türkçesinde, kelime sonunda “z” ünsüzü barındıran kelimelerden sonra da bu ek tonsuz ünsüzle getirilir: *kız+çaaaz*<*kızcağız* (TLG, 2012, s. 103); *göz+çez* (gözcük) (GTS, 1991, s. 107); *toz+çaaaz* (ince toz) (GTG, 1996, s. 103).

Gagavuz Türkçesinde bu ekin tonsuz ünsüzle başlamasının basit bir sapma olduğu söylenemez. Bilindiği gibi, bu ek Eski Türkçede küçültme işleviyle kullanılan -çAk ekine -z veya -Az ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Ergin, 1997, s. 166; Korkmaz, 2009, s. 41). Nitekim, Zeynep Korkmaz +cağ+az yapısını bir ek yığılması örneği kabul eder (Korkmaz, 1960, ss. 174-175). Yukarıdaki tonsuz şekilli örneklerin de Eski Türkçedeki “-çAk” şeklinin devamı olduğu söylenebilir. Ekin söz konusu kullanım biçimi bu yönüyle arkaik bir özellik arz etmektedir. Gagavuz Türkçesindeki bu durum, ünsüzünün, bu lehçede henüz tonlulaşma sürecini tamamlanmadığının göstergesidir.

+CA

Ekin kullanımına Gagavuz Türkçesinden şu örnekler verilebilir: *Gagauz+ça* (GTG, 1996, s. 102), *Norvej+çe* (GTS, 1991: 184), *diz+çe* (diz üstü oturmak) (GTS, 1991, s. 77), *tez+çe* (çabucak) (GTS, 1991, s. 242).

Kökeni çekim eki olan ancak çok eski dönemlerde yapım eki olarak da kullanılmaya başlanan (Gülsevin, 2007, s. 115) bu ekin ünsüzü Eski Anadolu Türkçesi eserleri dışında daima tonsuzdur (Ergin, 1997, s. 167). Bugün Türkmen Türkçesinde yalnızca arkaik tonsuz şekliyle (*Arap+ça*, *Türkmen+çe*...) yaşayan bu ek (TLG, 2012, s. 249) Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde hem tonlu hem tonsuz şekilleriyle kullanılmaktadır. Bu iki lehçede +CA eki ünsüz uyumuna uymaktadır: *Fransız+ca*, *Çin+ce*, *Rus+ça*... (TT), *yavaş+ça*, *asan+ca*, *gözâl+cä*... (Azr. T.) (TLG, 2012, s. 43, 183). Yukarıda Gagavuz Türkçesinden verdiğimiz örneklerden, bu ekin arkaik şeklinin devam ettiği ve tonlulaşma sürecini henüz tamamlamadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki bu lehçede *eşek+ce* ve *eşek+çe+sine* (GTS, 1991, s. 92) örnekleri bunu göstermektedir.

+CI+CU

Ekin kullanımına Gagavuz Türkçesinden şu örnekler verilebilir: *amaz+çı* (iftira eden), *avez+çi/havez+çi*<<*heves+çi* (amatör), *domuz+çuluk*, *faiz+çılık*, *makaz+çı* (demiryolu görevlisi), *öküz+çü* (öküz çobanı) (GTS, 1991, s. 12, 21, 80, 93, 115, 171, 188). Ekin tonsuz kullanımı arkaik bir görünüm arz etmektedir. Öte yandan *domuz+çuluk* yanında *domuz+cu*, *domuz+cu+yka* (GTS, 1991, s. 80); *laf+cı* (konuşkan) (GTS, 1991, s. 167) yanında *laf+çı* (GTG, 1996, s. 102) örneklerinde söz konusu ekin ünsüz uyumuna uygun kullanıldığı da görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru, Türkiye Türkçesinde ekin tamamlanmış olan tonlulaşma ve ünsüz uyumuna uyum süreci, yukarıdaki örneklere bakılacak olursa Gagavuz Türkçesinde devam etmektedir. Söz konusu ek Türkmen Türkçesinde de bilhassa Doğu

Türkçesinin tesiriyle, tonsuz şekliyle yaşamaktadır: *açar+çı, okuv+çı, halı+çı...* (TLG, 2012, s. 249; Kara, 2000, s. 30). Aynı durum Azerbaycan Türkçesi için de geçerlidir: *goyun+çu, pambığ+çı, üzüm+çü...* (TLG, 2012, ss. 183-184).

Yukarıdaki örnekler dikkate alındığında, Gagavuz Türkçesinde bu ekin ünsüz uyumuna uyma sürecini tamamlamadığı; bununla beraber söz konusu lehçede bu sürecin başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

+CİK/+CÜK

Eski Türkçede bulunmayan bu eke, orta Türkçenin Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde rastlanır. Mesela, Kıpçak Türkçesinde *arslan+çuk, it+çük, kiçi+çük* (Karamalıoğlu, 1994, s. 25), Çağatay Türkçesinde *tagar+çuk, yarım+çuk* (Eckman, 1988, s. 33) gibi örneklerde ekin henüz ünsüz uyumuna girmediğini görmek mümkündür. Bugünkü Oğuz lehçelerindeyse ekin ünsüz uyumuna uyum sürecinin çok farklı merhalelerde olduğu gözlenir.

Gagavuz Türkçesinde ekin hem tonlu hem de tonsuz şekillerini görmek mümkündür: *domuz+çuk* (GTS, 1991, s. 80), *hayvan+cık, ora+cık, ince+cık, göl+cük, taraf+çıkşirit+çık, yavru+cuk...* (TLG, 2012, s. 103). Türkiye Türkçesinde de bu ekin ünsüzü genellikle tonlu olmakla birlikte, son zamanlarda türetilen ve kalıcı isim niteliği taşıyan örneklerde tonsuz şekilleri de kullanılmaktadır: *kapak+çık, kitap+çık, kulak+çık*. Ayrıca kalıplaşmış *dip+çık* örneğinde de ekin tonsuz şeklini görmek mümkündür. Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ise ekin yalnızca tonlu şekilleri kullanılır: *ana+cıg, ev+cik, göz+cük, grup+cuğ* (Azr. T.) (TLG, 2012, s. 184); *yaş+a+cık* (gencecik), *yay+cık* (küçük yay) (Trkm.) (Buran & Alkaya, 2013, 140).

Söz konusu ekin ünsüzünün, önceleri tonsuz olabileceğini düşünen Ergin, Türkiye Türkçesinde ekin ünsüzünün tonlulaşmasının Eski Anadolu Türkçesi devresinin sonlarında, hatta Osmanlı Türkçesine geçiş döneminde gerçekleşmiş olabileceğini ve "... sedasızlardan sonra ek tam ç ile söylenmiyorsa bile sedalılardan sonraki gibi tam c ile de söylenmemektedir." (Ergin, 1997, s. 164) diyerek Türkiye Türkçesinde söz konusu ekin uyum sürecinin henüz tamamıyla sona ermediğini belirtir. Yukarıda Türkiye Türkçesinden verilmiş olan kalıcı isim örnekleri ekin ünsüz uyumuna uyma sürecinin hız kazandığını gösterir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında denilebilir ki Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde +CİK/+CÜK ekinin ünsüz uyumuna uyma süreci Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerine göre daha ileri safhadadır.

Tonsuz Ünsüzlerin Tonlulaşması

Türkçede tonsuz p, ç, t, k ünsüzleri, özellikle ekleşmelerde, iki ünlü arasında kaldığında tonlulaşarak b, c, d, g ünsüzlerine dönüşür. Art damak k (k) ve ön damak k sesleri ise hem tonlulaşır hem de yumuşar: *renğin* (<renk+in), *ayağa* (<ayağ+a<ayak+a), *bileği* (< bileğ+i < bilek+i)... (Ergin, 1997, ss. 63-64; Karaağaç, 2012, ss. 120-121).

Gagavuz Türkçesinde birden çok heceli kelimelerin sonundaki /k/ eriyerek komşu ünlüyü uzatır: *uşak+ım > uşaaam, ürek+ım > ürääm*. Gagavuz Türkçesindeki bu erime daha da ileri giderek ekleşmenin olmadığı örneklerde de görülür: *karık > karu, sülük > sülüü* (GTG 1996, s. 81; TLG, 2012, s. 95). Gagavuz Türkçesinde /-k/'nin erimesi hadisesi, kısmen Türkiye Türkçesinde /-ğ-/'nin, kalın ünlülerin arasında erimesi hadisesine benzemektedir. Nitekim Türkiye Türkçesinde,

bilhassa konuşmada, /ğ/ kalın ünlülerin arasında eriyerek ünlülerin birleşmesine ve bir uzun ünlünün oluşmasına sebep olur: ağaç>āç (<aφaç).

Azerbaycan Türkçesindeyse bu ses hadisesi, yazı dili bakımından Türkiye Türkçesinden daha ileri safhada olmakla birlikte Gagavuz Türkçesine göre daha geri bir safhadadır. Zira Azerbaycan Türkçesinde, son sesinde /-k/ ünsüzü bulunan ince ünlülü kelimelerden sonra ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde /-k/ iki ünlü arasında kalır. Böylece -k>-y değişmesi gerçekleşir: çiçäk+i>çiçäyi, küräk+ä>küräyä, yämäk+ä>yämäyä (TLG, 2012, s. 181).

Türkiye Türkçesinde -t- fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki, iki ünlü arasında tonlulaşmazken Gagavuz Türkçesinde tonlulaştırır: *alda-d-an~alda-t-an* (TT), *alda-d-ıı* (GT) ~aldatıcı (TT), *anna-d-ıı* (GT)~anlatıcı (TT), *yara-d-ılma* (GT)~yaratılma (TT) (GTS, 1991, s. 1, 9, 14, 258). Bu hâliyle de Gagavuz Türkçesi Türkiye Türkçesine göre daha ileri safhada bir tonlulaşma görüntüsü arz eder.

Türkmen Türkçesinde ise bu ses hadisesine aykırı pek çok örnek bulunmaktadır: *bıç-ğı* (bıçkı), *bit-ğınli* (verimli, bereketli), *çak-gı* (çakı), *çek-ge* (elmacık kemiği), *çök-gün* (çukur), *müşğil* (müskül, zor), *es-gi* (paçavra), *gaç-gın* (göçmen, mülteci)... (TLG, 2012, s. 245, 248). Bu örneklerle bakarak tonsuz ünsüzlerin tonlulaşması sürecinin Türkmen Türkçesinde henüz tamamlanmamış olduğu görülmektedir.

Ünlü-Ünsüz Uyumu

Türkçede, kalın ünlülerle (a, ı, o, u) kalın ünsüzlerin (ğ, h, ğ, k, kalın l); ince ünlülerle (e, i, ö, ü) de ince ünsüzlerin (g, ğ, k, ince l) bir araya gelmesi kuralıdır (Ergin, 1997, ss. 74-75; Karaağaç, 2012, s. 120). Türk dilinin bütün tarihî devirlerinde ve Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı bütün sahalarda bu kural titizlikle uygulanmıştır (Ergin, 1997, s. 75).

Gagavuz Türkçesinde ön damak k'si ve ön damak g'sinin yanındaki kalın ünlülerin birçoğu incelerken bu kurala uygun hâle gelmiştir: GT *bazırgen*<<Far. bazergân, GT *Dagestan* < Dağistan, GT *geur*<<Far. gâvur, GT *günahker* / *günaaker* / *günehker*<Far. günahkâr, GT *keer*<Far. kâr, GT *keemil*<Far. kâmil, GT *kiyat/kihad*<<Far. kâğıt, GT *lüzger/rüzger*<< Far. rüzgâr<Far. ruzgâr, GT *tezge*<<Far. tezgâh<Far. destgâh, GT *tükenci*<TT dükkân+cı<Ar. dukkân (GTS, 1991, s. 32, 66, 103, 109, 142, 152, 168, 169, 203, 242, 247; GTG, 1996, s. 93). Öte taraftan, Gagavuz Türkçesindeki bazı alıntılarda, art damak k ünsüzünün komşuluğundaki ince ünlüler de kalınlaşarak bu kurala uygun hâle gelir: GT *kısmet*<Ar. kısmet, GT *kıyamet*<Ar. kıyamet, GT *kıymet*<Ar. kıymet, (GTS, 1991, s. 148, 149). Fakat *akikat/hakikat*, *fakir* (GTS, 1991, s. 7, 93, 111) örneklerinde söz konusu kurala aykırı şekilde art damak k'si yanında ince bir ünlü olan "i" korunur.

Türkiye Türkçesinde, *kıymet*, *kısmet* vb. kelimelerde görülürse de bu uyumun görülmediği pek çok Arapça, Farsça alıntı vardır: *gâvur*, *yegâne*, *mefkûre*, *kâtip*, *kâğıt*, *kâşif*, *tenkid*, ... (Ergin, 1997, s. 75). Bu durum söz konusu uyumun Türkiye Türkçesinde ve bilhassa yazı dilinde yeterince işlemediğini göstermektedir.

Türkmen Türkçesindeki bazı alıntılarda da art damak ünsüzlerinden sonra gelen kalın ünlüler incelmıştır: *kâmil*, *kâr*... (Tekin & Ölmez, 1995, 397). Bundan da Türkmen Türkçesinde ünlü-ünsüz uyumunun işlediği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesindeyse bazı Arapça alıntılardaki k->ğ- değişmesiyle birlikte ilk hecede ince ünlülerin korunduğu görülür: Azr. T. *ğebir* (<TT kabir<Ar. kebr), Azr. T. *ğeder* (<TT kadar<Ar. keder), Azr. T. *ğelb* (<TT kalp<Ar. kelb), Azr. T. *ğem* (<TT gam< Ar. gem)... (TLG, 2012, s. 177, 179).

Yukarıdaki örnekler dikkate alındığında bu ses hadisesinin Gagavuz Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinden daha ileri bir safhada olduğu, Azerbaycan Türkçesindeyse ünlü-ünsüz uyumunun Gagavuz Türkçesi kadar gelişmiş olmadığı görülmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda Gagavuz Türkçesiyle ilgili şu sonuçlara varılmıştır:

Bir ağızlar topluluğu görüntüsü veren Gagavuz Türkçesi, Eski Türkçedeki bazı şekilleri muhafaza etmektedir (*talmaç/tılmaç* “tercüman”, Gagavuz+ça, tez+çe, amaz+çı, domuz+çu+luk...). Bu yönüyle dildeki bazı arkaik özelliklerin gözlenmesine imkân vermektedir.

Gagavuz Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına aykırı pek çok örneğin bulunmasının bir sebebi de yazı geleneğinin kökleşmemiş olmasıdır.

Gagavuz Türkçesinde bazı kelimelerin kalınlık-incelik uyumuna hem uyan hem de uymayan (*acanı/acemi, fakır/fakir, habar/haber...*) örneklerinin bulunmasının sebebi ağız farklılıklarıdır.

Gagavuz Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun yerleşmemiş olmasının ardında kelimelerin bünyesindeki dudak ünsüzlerinin rolü çok belirgindir: *amuca, kabuz, kapu kumis* <kımız, *potlıcan, yalabuk...*

Gagavuz Türkçesinde gerileyici ve ilerleyici ünlü benzeşmeleriyle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyumlu hâle gelmiş olan GT *bart* (<Far. barut), GT *bülür* (<<Ar. billur), GT *lobut* (<Ar. labut), GT *münüs* (<Ar. munis) vb. örneklere bakarak bu lehçede düzlük-yuvarlaklık uyumuna doğru bir eğilimin yavaş yavaş başlamış olduğu, ancak henüz böyle bir uyumdan söz edilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Bu çalışma sonucunda bazı ses hadiselerinin de lehçeler arasında farklı seyirler takip ettiği anlaşılmıştır. İncelediğimiz lehçeler arasındaki karşılaştırmalar sonucunda da şu sonuçlara varılmıştır:

Kalınlık-incelik uyumu Gagavuz Türkçesinde Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi kadar sağlam bir şekilde yerleşmiş değildir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde diğerlerine göre daha güçlüdür. Türkmen Türkçesindeyse ilk iki heceden sonra bu uyum yazı dilinde bozulmaktadır. Gagavuz Türkçesindeyse düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz yerleşmiş değildir.

Karşılaştırdığımız bütün lehçelerde -kAn ve +ki eklerinin ünsüz uyumuna uymadığı, Oğuz grubu Türk lehçelerinin bu bakımdan ortak bir özellik taşıdığı görülmüştür.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde +cA eki ünsüz uyumuna uyarken Türkmen Türkçesinde uyumsuzdur. Gagavuz Türkçesinde de bu ekin söz konusu uyuma girme süreci henüz tamamlanmamıştır:

+CI/+CU eki Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uyarken Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde uyumsuzdur. Gagavuz Türkçesindeyse uyuma girme süreci devam etmektedir.

+Cik/+CUk eki Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde ünsüz uyumuna uymazken bu süreç Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde devam etmektedir.

Ünlü-ünsüz uyumunun Gagavuz Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine göre daha ileri safhada olduğu anlaşılmıştır.

Bu çalışmamızda elde edilen sonuçların, Gagavuz Türkçesinin diğer Oğuz grubu Türk lehçeleri içindeki durumunu daha iyi tespit etmede birtakım veriler sunduğu görülmüştür.

Bundan sonraki çalışmalarda Türk lehçelerinin, ses hadiseleri bakımından da sınıflandırılmasının mümkün olabileceği anlaşılmıştır.

İşaretler

ā: uzun a	~: denklik
ä: açık e	/: ikili şekilleri gösterme işareti
ġ: art damak g'si	>,<: değişme yönü
ħ: hırıltılı h	>>-<<: birden fazla değişme
ŋ: geniz n'si	Φ: ses düşmesi

Kısaltmalar

Ar.: Arapça	s.: sayfa
Azr. T.: Azerbaycan Türkçesi	ss.: iki sayfa arası
Ed.: Editör	T.C.: Türkiye Cumhuriyeti
Fr.: Fransızca	TDK: Türk Dil Kurumu
Far.: Farsça	Trkm.: Türkmen Türkçesi
GT: Gagavuz Türkçesi	TT: Türkiye Türkçesi
İt.: İtalyanca	vb.: ve benzeri
Rum.: Rumca	

Extended Abstract

In this study, brief information about the regions where Gagauz people live, the areas where Gagauz Turkish is spread and the language use of Gagauz people are given, and the main academic and literary studies on Gagauz Turkish from past to present are mentioned under main headings. The aim of the study is to contribute to the studies to determine the status of Gagauz Turkish among other Oghuz group Turkish dialects. For this purpose, by choosing a narrow subject from grammar, some sound phenomena seen in Turkish language such as thickness-finesse, flatness-roundness, consonant harmony, sonorisation of unvoiced consonants and vowel-consonant harmonies in this Turkish dialect were focused on. In this study, considering the historical development of the Turkish language, we tried to determine the position of the dialects in this group and the position of Gagauz Turkish compared to the others. We limited our study to the written language of Oghuz group Turkish dialects.

In our article, we scanned the Dictionary of Gagauz Turkish (GTS), Nevzat Özkan's Grammar of Gagauz Turkish (GTG) and the section on Gagauz Turkish in the Grammar of Turkish

Dialects (TLG) and compared the aforementioned sound events with the data in other Turkish dialects of the Oghuz group and reached the following conclusions:

Gagauz Turkish, which looks like a collection of dialects, preserves some forms of Old Turkic (talmaç/tılmaç ‘translator’, Gagauz+ça, tez+çe, amaz+ç1, domuz+çu+luk...). In this respect, it allows the observation of some archaic features in the language.

In Gagauz Turkish, it is seen that thickness-finality harmony is broken in many words and affixations. Accordingly, it is understood that thickness-finality harmony is not yet sufficiently established in Gagauz Turkish.

The reason why some words in Gagauz Turkish both obey and do not obey the thickness-finality harmony (acami/acemi, fakır/fakir, habar/haber...) is the dialectal differences.

Flatness-roundness harmony is not sufficiently established in Gagauz Turkish.

The role of the lip consonants in the structure of the words behind the lack of flatness-roundness harmony in Gagauz Turkish is very evident: amuca, kabuz, kapu kumıs <kımız, potlıcan, yalabuk...

As a result of this study, it has been understood that some phonological phenomena follow different courses among dialects.

It was observed that -kAn and +ki suffixes do not conform to consonant harmony in all dialects we compared, and Oghuz group Turkish dialects have a common feature in this respect.

Thickness-finality harmony is not as firmly established in Gagauz Turkish as in Turkish, Azerbaijani and Turkmen Turkish.

Flatness-roundness harmony is stronger in Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish than the others. In Turkmen Turkish, however, this harmony breaks down after the first two syllables in written language. In Gagauz Turkish, flatness-roundness harmony is not yet established.

It is seen that the process of sonorisation of unvoiced consonants has not yet been completed in Turkmen Turkish.

It is seen that vowel-consonant harmony is at a more advanced stage in Gagauz Turkish and Turkmen Turkish than in Turkey Turkish, while vowel-consonant harmony in Azerbaijan Turkish is not as advanced as in Gagauz Turkish.

It has been seen that the results obtained in this study provide some data to better determine the status of Gagauz Turkish within other Oghuz group Turkish dialects.

In future studies, it has been understood that it may be possible to classify Turkish dialects in terms of sound events.

Kaynakça

Bayat, F. & Aliyeva Çınar, M. (2020). *Eski Türkçe sözlük*. Ötüken Neşriyat.

Buran, A. & Alkaya, E. (2011). *Çağdaş Türk yazı dilleri-1*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Buran, A. & Alkaya, E. (2013). *Çağdaş Türk lehçeleri*. Akçağ Yayınları.

- Develi, H. (1995). *Evliya Çelebi seyahatnamesine göre 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde ses benzeşmeleri ve uyumlar*. TDK Yayınları.
- Dinçaslan, M. F. (2023). Gagavuz Türkçesi ana ağız alanları ile alt ağız gruplarının şimdiki zaman ekinin varyantlarına göre tasnifi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 7 (2), 369-387.
- (GTS) Doğru, A. & Kaynak, İ. (Ruşçadan aktaranlar) (1991). *Gagauz Türkçesinin sözlüğü*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergin, M. (1997). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin ses bilgisi*. Kesit Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. TDK Yayınları.
- Kara, M. (2000). *Türkmence (giriş-gramer-metinler-sözlük)*. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1960). Türkçede ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 173-180.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. TDK Yayınları.
- Özkan, N. (1994). Gagavuz Türkçesinin dünü bugünü ve geleceği. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 514, 296-301.
- (GTG) Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri*. TDK Yayınları.
- Özkan, N. (1999). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Gagavuz sözlü Türk edebiyatı)*. Cilt XII. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkan, N. (2001). Gagavuz Türkçesinin sözlükleri üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz/2, 749-760.
- Özkan, N. (2002). Petri Çebotar ve Ion Dron, Gagauzça-Ruşça-Romınca sözlük. Chişina. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16, 233-239.
- Özkan, N. (2007). *Türk dilinin yurtları*. Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2010). Gagavuz Türkçesini yazı ve eğitim dili hâline getirme çalışmalarına bir bakış. *Turkish Studies*, 5 (1), 77-89. <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=1324>
- (TLG) Özkan, N. (2012). Gagavuz Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.). *Türk lehçeleri grameri*. 81-170. Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2013). Ağız alanından yazı diline geçiş: Gagavuz Türkçesi örneği. *Turkish Studies*, 8 (9), 85-94. <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=5373>
- Paçacı, B. (2016). *VIII-XVI. Yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı*. Kesit Yayınları.

- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (1989). Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi, *Erdem*, 5 (13), 141-168.
- Tekin, T. & Ölmez, M. (1995). *Türkence-Türkçe Sözlük*. Simurg Yayınları.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0